

DRS. WILLEM OVERMARS
KUNSTHISTORICUS EN
LANDSCHAPSARCHITECT

NATUURLANDSCHAPPEN EN ERFGOED DEEL 1

Het eeuwige landschap

Natuurlandschap

In ieder landschap liggen krachten verborgen die specifiek zijn voor dat landschap. Op ieder landschap werken natuurlijke krachten in die het een eigen gezicht en inhoud geeft. Het gaat om simpele zaken als regen en wind, stromend water en stuivend zand, groeiend veen, de enorme neiging van ons landschap om bos te worden, en de tegenkrachten daarop als overstroming, zout, storm, ijzel en begrazing.

Mensen exploiteren het landschap, en hebben de sterke neiging om zulke natuurlijke krachten aan banden te leggen door dammen te bouwen, bossen te kappen, venen te ontwateren, en alles heftig te overbegrazen. Het cultuurlandschap dat daardoor ontstaat overleeft bij de gratie van de handhaving van de cultuurdruk. Op hetzelfde moment dat een boer besluit een laag stukje veengebied niet langer te onderhouden, beginnen de veenvormende processen opnieuw. Op het moment dat de voorste duinenrand niet meer jaarlijks in de helm gezet wordt, herstart het dynamische

Wat is een natuurlandschap? De purist moet er de permafrost gebieden van Canada voor in trekken, waar hij dan weemoedig bedenkt dat er in de negentiende eeuw nog een reiziger door dit dal is getrokken, zodat het landschap niet onberoerd is door mensenhand. In die zin heeft het Europese landschap na de laatste ijstijd geen natuurlandschap meer gekend, er waren immers altijd wel mensen. Schrappen we de mens uit deze enge definitie van natuurlandschap, dan liggen de kaarten ineens heel anders.

1 – AVONDLICHT ROND EEN TERPBOERDERIJ, OP EEN VAN DE HALLIGEN, IN DE DUITSE WADDENZEE.

proces van opbouw en afbraak tussen duin en zee. In dit hoofdstuk is het natuurlandschap de onderliggende neiging van alle natuurlijke processen in ons landschap om weer actief te worden zodra de knevelende cultuurdruk wegvault. Het is een abstract niet-bestaand landschap waar we alleen op de plekken waar we deze processen toestaan als door een venster een glimp van mogen opvangen.

In dit hoofdstuk worden een aantal aspecten van de relatie tussen het natuurlandschap en het cultuurlandschap verkend. Landschappen

veranderen voortdurend, maar verschillende landschappen doen dat in heel verschillende tempo's. Cultuurlandschappen kennen een heel eigen specifieke vorm. Natuurlandschappen daarentegen kunnen over heel lange periode bij gelijkblijvende omstandigheden een heel constant uiterlijk hebben. Vervolgens wordt er in gegaan op een aantal aspecten van de leesbaarheid van het landschap, zoals eenduidigheid, interne logische samenhang en gelaagdheid. Het denken over natuur in de afgelopen eeuwen heeft sterk bepaald hoe de

Samenvatting

Er bestaat in Nederland een schijntegenstelling tussen voorstanders van natuur die bij het oude cultuurlandschap hoort, en enthousiastelingen die inzetten op nieuwe natuur en natuurontwikkeling. Daarbij lijkt het alsof het hier om twee elkaar uitsluitende invalshoeken gaat, waarbij natuurontwikkeling het erfgoed zou vernietigen.

In dit artikel wordt de relatie tussen natuurlandschappen en erfgoed

uitgewerkt. Alle cultuurlandschappen hebben als grootouders een natuurlandschap. Als cultuurlandschappen hun gebruik verliezen, keren ze terug naar een vorm van natuurlandschap. Er zit dus een duidelijke samenhang tussen die twee. In twee artikelen worden argumenten voor deze visie aangevoerd. In dit nummer het eerste artikel.

mensen met het landschap omgingen, niet alleen welk gebruik ze ervan maakten, maar ook welke dromen ze erover droomden. In een aantal voorbeelden worden deze overwegingen geïllustreerd. Tenslotte wordt ingegaan op de praktijk van natuurontwikkeling zoals deze zich de laatste decennia heeft ontwikkeld.

Veranderlijkheid in het natuurlandschap

Landschappen veranderen voortdurend. Natuurlandschappen zijn onderhevig aan de grote geologische, morfologische en ecologische processen die kenmerkend zijn voor hun geografische ligging en klimaat. Veranderingen in natuurlandschappen hebben een eigen maat in de tijd. Het ritme van eb en vloed heeft een tijdsinterval dat voor mensen goed te begrijpen is. Overstromingen die eens in de 200 jaar voorkomen, gaan ons bevattingvermogen al wat te boven. Het ritme van de ijstijden, waarbij de Noordzee bijvoorbeeld vol- en weer leeg loopt gaat ons inlevingsvermogen ver te boven. Laat staan dus de echt grote geologische processen – waarom er steenkool en kalk voorkomt in Limburg bijvoorbeeld, waarom de Alpen bestaan.

Geschiedsschrijving dient ertoe om de menselijke maat van het beleven van de tijd op te rekken. In dit hoofdstuk gaat het om natuurlandschappen in het Europa van de laatste duizenden jaren, waarin een klimaat heerste dat binnen zekere schommelingen gelijk is aan het onze. In deze periode zijn er wel warme en koude periodes geweest, maar geen echt grote variaties. De zee is in deze tijd geleidelijk gestegen – zeker nu we weten dat de Duinkerke-transgressies niet hebben bestaan.

In deze korte, relatief stabiele klimaatperiode zijn extreme veranderingen – van loofbos naar toendra bijvoorbeeld – niet voor gekomen. De veranderingen in het landschap hebben zich in deze periode binnen de marges van het gematigde, door de warme golfstroom bepaalde klimaat afgespeeld.

De veranderlijkheid ligt daarom binnen de landschapsonderdelen in het gebied. Meanderende rivieren verleggen hun bedding voortdurend, maar dat doen ze binnen de grenzen die door hun dalvorm wordt bepaald. Extreme hoogwaters bepalen de buitengrenzen, en de dagelijkse verschijningsvorm wordt door de gemiddelden bepaald.

Natuurlijke, stuivende duinen schuiven onder invloed van het stijgende water langzaam landinwaarts, maar verschillen niet wezenlijk van de duinen die nu langs onze kust zouden kun-

2 - VEENKOEPEL - 8 METER HOOG - DIRECT ACHTER DE DUINEN. NIDA PURV, LETLAND.

nen voorkomen als wij ze uit het keurslijf van windschermen en helm zouden bevrijden. Veel van het lage land heeft een niet te onderdrukken neiging tot veenvorming, die uiteindelijk zou uitmonden in hoge veenkoepels. Catastrofes – grote stormen, barre vloedden hebben successie in zulke processen vaak tijdelijk teruggezet, waarna het hele proces weer opnieuw kon beginnen.

De veranderlijkheid in het natuurlandschap is dus op een hoger schaalniveau gevat in een constante staat van bestaan. Met andere woorden: de veranderlijkheid is constant binnen bepaalde grenzen. In de bergen valt sneeuw, rivieren meanderen door hun dalvlakte, en boomgrenzen naar boven en naar het noorden zijn min of meer hetzelfde.

De eeuwige vorm van natuurlijke systemen

‘Twee keer per etmaal komt de Oceaan daar met geweldige watermassa’s over een onmetelijke afstand opzetten en bedekt eeuwig door de natuur omstreden gebied waarvan het onduidelijk is of het bij het vasteland hoort of deel uitmaakt van de zee. Daar bewoont het arme volk hoge terpen of dammen die ze eigenhandig hebben opgeworpen tot de hoogste waterstand die ze hebben gemaakt. Met hun hutten die ze erop hebben gebouwd lijken ze wel zeelieden wanneer het water het omliggende land bedekt maar schipbreukelingen wanneer het water zich heeft teruggetrokken. (...) Ze drinken uitsluitend regenwater, dat ze in kuilen bij de ingang van hun huis bewaren.’ (Plinius, De

Wereld, vert. Joost van Gelder et al. 2005)

Onder gelijkblijvende omstandigheden van klimaat en geologie hebben natuurlijke systemen een kenmerkende, gelijkblijvende vorm. Een waddenzee zag er in Romeinse tijd uit als onze Waddenzee, ook al lag die zee misschien op een wat andere plaats. Als het natuurlijk systeem dat inwerkt op een landschap hetzelfde is, zal het er in grote lijnen ook hetzelfde uitzien en bewoond worden door dezelfde planten en dieren.

De mens is te gast in de Waddenzee. Hij heeft een list bedacht in de vorm van een rondlopende dam, een dobbe, die hem beschermt tegen hoogwater, en meteen het regenwater opvangt in een zoetwaterbel die drijft op het zoute water. In Friesland Buitendijks zijn nog steeds van zulke dobbes te vinden, en op de Duitse Halligen staan er nog altijd bewoonde boerderijen op de rand.

De Hollandse veenweidegebieden zijn directe afstammelingen van de gigantische veenkoepels die ooit die gebieden overdekten. Dat veenkoepellandschap in door smalle duinereijen afgesloten baaien langs de zee kwam voor van Vlaanderen langs de Noordzeekust tot in Denemarken. Vandaar ging het verder langs de Oostzeekust tot in de Baltische Staten.

In Nederland zijn zulke veenkoepels door ontwatering en landbouwkundige exploitatie vanaf de middeleeuwen vrijwel verdwenen,

3 - GRINDRIVIER ALLIER.

maar in Letland en Estland overdekken ze nog 10 - 20 % van het land. Heel kenmerkend en karakteristiek voor Nederland, maar onzichtbaar geworden.

Een grindrivier als de Allier of de Loire ziet er in de Romeinse tijd hetzelfde uit als in de middeleeuwen, of als nu. Het is ander grind, ander water, er groeien andere bomen, de vorm van de eilanden en zandbanken is anders, maar de karakteristieken zijn het gevolg van het verloop van de natuurlijke processen, en het uiterlijk blijft daarmee constant. Op verschillende plaatsen in Europa komen rivieren voor met soortgelijke karakteristieken: de Donau

voorbij Bratislava (maatje XL), en onze gemeenschappelijke Nederlands - Belgische Maas.

Voor de verschillende natuurlijke systemen gelden ook verschillende tijdschalen. Een grindrivier ziet er anders uit na ieder hoogwater. Een veenkoepel groeit millimeter voor millimeter in eeuwen omhoog. Op de Veluwe sta je op een bodem die 100.000 jaar oud is. De kerncentrale van Borssele staat in een landschap waar 100 jaar geleden nog geen land was. De archetypes van de verschillende natuurlijke systemen hebben een vast en oud gezicht, dat

diep verankerd zit in de eigenschappen van de plaats, in het klimaat en in de kenmerkende fysische en ecologische processen die zich er afspelen.

Menselijk gebruik kan de natuurlijke processen dempen of stilleggen, en dan verandert ook het uiterlijk van het landschap. Techniek en organisatiekracht hebben de mens geholpen om de natuur terug te dringen. Het landschap verandert daardoor van een natuurlandschap in een cultuurlandschap. In tegenstelling tot het eeuwige uiterlijk van het natuurlandschap is het cultuurlandschap tijdelijk bepaald – als

4 - ZEELAND AD 50. ZANDEILANDEN LANGS DE KUST, ENORME VEENKOEPELS, EN DE MONDING VAN DE SCHELDE. BRON: PRESENTATIE RWS

5 - ZEELAND AD 350. NA HET VERTREK VAN DE ROMEINEN KRIJGT DE ZEE VRIJ SPEL, EN BREEKT IN HET GEHELE GEBIED IN.

6 - ZEELAND AD 1000. DE VEENKOEPELS HERSTELLEN ZICH NIET, MAAR WEL EEN NIEUW NATUURLIJK SYSTEEM: EEN DOOR HET GETIJ BEPAALD SCHORRENLANDSCHAP.

de cultuur wijzigt, verandert het landschap mee. De veranderingen die landschappen ondergaan tengevolge van menselijke exploitatie zijn tijdsbepaald, tijdelijk, en raken snel in onbruik. Hoe machtig de aanwezigheid van de mens in het landschap ook is, de natuurkrachten blijven volop werkzaam en zullen toeslaan zodra zij daartoe de kans krijgen.

Dat bepaalt het eeuwige gezicht van de natuurlijke systemen. Als het menselijk gebruik van een cultuurlandschap stopt, begint het landschap vanuit die nieuwe startpositie meteen aan een terugkeer naar het daar ter plekke kenmerkende natuurlijke systeem.

Een van de mooie historische voorbeelden daarvan is de geschiedenis van de Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden. De Romeinen troffen daar, net als ten noorden en ten zuiden ervan, veenkoepels met enkele riviermondingen aan. Door exploitatie van het veen, ontwatering, landbouw, brandstofwinning en zoutwinning waren de veenkoepels heftig aangetast, en veranderd in een cultuurlandschap dat veel lager lag, en tegen de zee verdedigd moest worden. Toen de Romeinen na ca 275 AD het gebied opgaven, kreeg de zee vrij spel. Het veen werd opgeruimd, overspoeld, verzilt, en het hele gebied raakte onder invloed van de zee. Sedimentatie processen hadden vele eeuwen voor nodig voordat een aantal eilanden hoog genoeg waren opgeslibd om weer een veilige plek te zijn voor mensen op terpen. Het duerde nog langer voordat er met succes bedijkt kon gaan worden.

De kennis van het 'eeuwige beeld' en de karakteristieke processen van de onderliggende natuurlijke systemen zijn belangrijk voor het begrijpen van de manier waarop de mens in deze systemen heeft ingegrepen, en voor de nieuwe verschijningsvormen die de systemen in hun gedaante als cultuurlandschappen in de loop der geschiedenis achtereenvolgens gehad hebben.

Deze kennis is al evenzeer van belang als er - bewust of per ongeluk - een cultuurlandschap zo aan zijn lot wordt overgelaten, dat het weer terugkeert naar een natuurlijk systeem.

In de discussie over wat natuurontwikkeling is of zo kunnen zijn, speelt dit aspect een grote rol.

Het snelheid van landschappen

De veranderingen in landschappen voltrekken zich in heel verschillende tempo's. Binnen de grenzen van hun eigen karakteristieke ontwikkelingen zowel natuur als cultuurlandschappen zich op een geheel eigen wijze. In het rivierenlandschap liggen half gefossiliseerde eikestammen van duizenden jaren oud diep

onder rverafzettingen verborgen. Ze hebben een paar honderd jaar geleefd, en zijn al duizenden jaren dood. Het rivierengebied is zo dynamisch, dat het eigenlijk al te snel is voor bosvorming. Langs de Allier bijvoorbeeld is maar een procent of 30 van de bomen in het gebied van de actieve meanders ouder dan 40 jaar. De bomen worden steeds weer opnieuw door de rivier onderuit gehaald. Op de Veluwe daarentegen, zijn bomen gevonden die honderden jaren oud zijn, en nog leven. Ze zijn deels overstoven door zand, maar in de kring van hun kronen is het oude individu nog te herkennen. Het rivierengebied is een snel landschap. De Veluwe is een traag landschap.

Ook cultuurlandschappen kennen dit tempoverschil. In sommige landschappen, zoals de oude zandgronden, zijn in de perceelsvormen zeer oude landbouwvormen herkenbaar. Eens ontgonnen blijft ontgonnen, of tenminste blijven de sporen van die ingreep over lange tijd zichtbaar in het landschap. In snelle landschappen als het rivierengebied of het estuarium, vervaagt het cultuurlandschap veel sneller. Een perceelsgrens in een uiterwaard is zelden ouder dan een paar honderd jaar. Het

wegslaan van land op de ene plaats, en het weer aangroeien van land op een andere plaats is zelfs de overheersende karakteristiek.

Bij het bepalen van een behouds- of ontwikkelingsstrategie voor landschappen is het tempo van het onderhavige landschap van groot belang. In snelle landschappen kun je nu eenmaal andere dingen aantreffen en doen dan in langzame landschappen.

De leesbaarheid van het landschap

De culturele betekenis van een landschap wordt sterk bepaald door zijn leesbaarheid. Of dat nu onbewust of bewust beleefd wordt, de interne samenhang, de logica en de begrijpbaarheid van een landschap voor de menselijke waarnemer bepalen in hoge mate de kwaliteit ervan. Gewoonlijk wordt deze samenhang uitgedrukt in de gelaagdheid van een landschap. De basis wordt gevormd door de geologie, de fysische omstandigheden en de natuurlijke krachten die er werkzaam zijn (of waren). De tweede laag wordt gevormd door de manier waarop natuurlijke processen daarop inwerken, en een specifieke flora en fauna voortbrengen. De derde laag is de manier

7 - HET RIVIERENLANDSCHAP 1938 IN LAGEN: DE GROENE UITERWAARDEN MET ENKELE BOMEN, DE RIVIER MET BOTEN EN KRIBBEN, EN DE HOGE SCHOORSTENEN VAN DE STEENFABRIEKEN. JAC. P. THIJSSSE, ONZE GROOTE RIVIEREN, 1938.

waarop de mens gebruik maakt van dat landschap. In die laatste laag zit natuurlijk de cultuurhistorische betekenis van het landschap: wat hebben mensen in de loop der tijd allemaal uitgespookt om het landschap naar hun hand te zetten.

Het cultuurlandschap is in zichzelf ook weer gelaagd. Er bestaat een gelaagdheid in de tijd: in Zuid Limburg is de Romeinse perceelsindeling op een aantal plekken nog in het huidige landschap herkenbaar, maar ook lagen van daarvoor en daarna zijn zichtbaar. Er bestaat ook een functionele gelaagdheid: het rivierenlandschap kent een steenfabriekenslaag met fabrieksgebouwen, infrastructuur, kleiputten die logisch met elkaar samenhangen en bij het landschap passen, maar ook een scheepvaart-laag met kribben en bakens, een landbouwlaag met weilanden en afrasteringen, en tegenwoordig ook weer een natuurontwikkelingslaag, waarbij de natuur die bij de rivier hoort een plek heeft.

De interne logica van ieder van deze lagen apart, en de logica van de interactie tussen de lagen onderling bepaalt de ruimtelijke kwaliteit van een landschap.

Het natuurlandschap dat ten grondslag ligt aan een cultuurlandschap hoort in dit complexe gelaagde bouwwerk van een landschap thuis. Zelfs als het natuurlandschap zelf niet meer levend is, zoals in het veenweidegebied, ligt dat natuurlandschap altijd nog aan de basis ervan.

Voor de gedachtvorming over het herstel van natuurlandschappen in onze tijd is het van groot belang om dit te beseffen. Op het moment dat de druk van het menselijk gebruik van een cultuurlandschap wordt afgehaald, beginnen de natuurlijke landschapsvormende processen die op die specifieke plek kenmerkend zijn weer actief te worden. In het veenweide gebied zal dat veenvorming zijn, in het rivierengebied meandering, erosie en sedimentatie. Als de resultaten van natuurontwikkeling de basiscomponenten van een natuurlandschap waarop het cultuurlandschap ter plekke is gebaseerd weer tevoorschijn tovert, is dat geen uitwissen van de geschiedenis, maar een verijking van de complexe gelaagdheid van het landschap.

Roofbouw en veerkracht

Het menselijk gebruik van het landschap is veelal een vorm van exploitatie, en als de bevolkingsdichtheid in een periode groeit, gaat dat al gauw over in overexploitatie en roofbouw. Die roofbouw gaat vaak zover dat er van het geëxploiteerde onderliggende natuur-

landschap nog maar weinig overblijft. Veel van onze landschappen, eigenlijk overal waar geen water, zout of veen voorkomt, zijn beboste landschappen. Bos is altijd zowel een leverancier van grondstoffen geweest als een hinderpaal voor ander landbouwkundig gebruik. Geen wonder dat er een nauwe relatie bestaat tussen de bevolkingsdruk in een gebied en de mate van ontbossing. In Romeinse tijd werden door de economische welvaart en de bevolkingsgroei grote delen van Europa ontbost. Toen de bevolking na de (pest)epidemieën van AD 275 en 542 drastisch terugviel, begonnen de natuurlandschappen zich weer te herstellen, en keerden op heel veel plekken de bossen weer spontaan terug, inclusief de fauna aan grote grazers en roofdieren die daarbij horen.

Toen in de eeuwen daarna de bevolking zich langzaam herstelde, begon de overexploitatie van de natuurlandschappen opnieuw, en verdwenen de bossen weer geleidelijk. Na de Zwarte Dood van 1347 kregen de natuurlandschappen weer een nieuwe kans op herstel, maar op het eind van de middeleeuwen resteerde er toch vooral slechts een overgeëxploiteerd cultuurlandschap. Venen waren door ontwatering, gebruik als akkerland en door brandstofwinning vergaan. Bossen waren uit onze landen verdwenen. De landbouw kon de groeiende bevolking niet meer voeden, en de behoefte aan die essentiële grondstoffen graan en hout lagen dan ook aan de basis van de bloeiende Oostzee-handel van Holland.

Exploitatie van natuurlandschappen gaat dus vaak zover dat het overexploitatie wordt, het natuurlandschap leeggeroofd wordt, en uiteindelijk de productiecapaciteit instort. Tegelijkertijd is de veerkracht van landschappen zo groot, dat een overgeëxploiteerd cultuurlandschap dat aan zichzelf wordt overgelaten, terugkeert naar zijn eigen kenmerkende natuurlijke systeem.

In ons moderne, overbevolkte land komt dat op een speciale manier tot uiting. Vanaf de uitvinding van nieuwe revolutionaire landbouwkundige methodes, zoals de introductie van kunstmest in de negentiende eeuw, en de opbloei van de wereldhandel waardoor veevoer en wol bijvoorbeeld beter elders op de wereldgeproduceerd konden worden, zijn grote delen van ons areaal, met name de droge heidegebieden vrij gekomen van exploitatie. Gedeeltelijk is dit areaal hergebruikt voor intensieve houtteelt in productiebossen, maar voor een groot deel bleven de heidevelden ook gewoon liggen, en kregen langzamerhand de status van natuurgebieden.

In de 2de helft van de twintigste eeuw zette zich dat voort. De regelmatig overstromde, reliëfrijke uiterwaarden waren minder interessant voor de landbouw, en worden nu geleidelijk uit de productie genomen. Ook het veenweidegebied wordt minder geschikt voor de landbouw met zijn zware machines. De duinen hebben een eeuw lang de drinkwatervoorziening van de randstad verzorgd, maar daar komt langzamerhand een einde aan, zodat ook op dat areaal de cultuurdruk afneemt.

Als het oude gebruik afneemt, kan het slapende natuurlijke proces terugkeren. Op hetzelfde moment waarop de bevolking van het rivierengebied geen behoefte meer had aan gerief- en brandhout van wilgen, trok het grijs-groen van zich spontaan vestigende wilgenbossen over de uiterwaarden van Rijn, Waal en Maas, even later, ook spontaan, gevolgd door het heldere groen van de ooit bijna uitgestorven zwarte populier. De duinen krijgen nieuwe perspectieven als natuurgebieden, waarbij natte duinvalleien, stuivende duinen en een dynamische zeereep weer mogelijk worden. Allerwege breekt men zich het hoofd over het behoud van de veenweidegebieden - de landbouw is er niet sterk genoeg meer om de functie overeind te houden, en tot dusver is er nog geen goed alternatief, hoewel waterberging zich als nieuwe functie aandient.

Daaraan kan nog de spectaculaire herbebossing van suburbia toegevoegd worden: de enorme oppervlaktes aan stadsgebieden met tuinen en tuintjes, vol geplante sierstruiken en bomen, vol open plekken en grasveldjes, waar de gemiddelde bosrandvogel geen verschil met een natuurlijk begraasde bosrand mee ziet. Nederland is de laatste 1000 jaar nooit zo sterk bebost geweest als nu. De ontbossingen die ons van wol, vlees, melk, eieren en hout voorzien zijn verplaatst naar andere werelddelen.

Kortom, in de huidige cultuurlandschappen is het onderliggende natuurlandschap helemaal niet verdwenen. Het ligt te wachten op veranderingen in exploitatie, en reageert ogenblikkelijk door spontaan herstel op basis van de natuurlijke omstandigheden ter plekke.

drs. Willem Overmars is als kunsthistoricus gespecialiseerd in onderzoek naar en restauratie van historische buitenplaatsen.

Als landschapsarchitect is hij gespecialiseerd in het herstel van de fundamentele ecologische en morfologische processen in natuurontwikkelingsprojecten. Hij werkt in 4 kleine bedrijven: adviesbureau De Wildernis, Rombus Internetfilms, Riou natuurontwikkeling vzw en het Historisch Groencollectief. ■